

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΕΧΘΕΙΟ

Εία Σημαντώνη-Μπουρνιά

Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο αείμνηστος δάσκαλός μου, ο Νικόλαος Μ. Κοντολέων, γεννήθηκε το 1910 στα Φυτά, ένα απομονωμένο ημιορεινό χωριό της βόρειας Χίου και πέθανε στην Αθήνα στις 23 Ιουλίου του 1975. Στη Χίο τελείωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο διακρινόμενος για τις άριστες επιδόσεις του. Το 1932 πήρε το πτυχίο της φιλολογίας από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ένα χρόνο αργότερα, το 1933, πέτυχε πρώτος στον διαγωνισμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και διορίστηκε επιμελητής αρχαιοτήτων στις Κυκλάδες. Από το 1938 μέχρι το 1940 πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, με την οικονομική υποστήριξη του ΙΚΥ και του ιδρύματος Alexander von Humboldt, ενώ το 1948 του απενεμήθη ο τίτλος του διδάκτορος της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οκτώ χρόνια αργότερα, το 1956, η ίδια σχολή τον εξέλεξε πανψηφεί καθηγητή της Β' έδρας Αρχαιολογίας, στην οποία διαδέχθηκε το δάσκαλό του καθηγητή Γ. Οικονόμο.

Το 1949 δημοσιεύθηκε η διδακτορική του εργασία με τίτλο «Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας», όπου προσπάθησε να ερμηνεύσει την ασυνήθιστη μορφή του περικαλλούς αρχιτεκτονήματος. Ακολουθώντας πιστά τη διάταξη της διατριβής, θα επιχειρήσω μια σύντομη ανάλυση όσων διαλαμβάνονται στις 88 σελίδες του βιβλίου, επιμένοντας στα στοιχεία εκείνα που υπήρξαν πρωτοποριακά για την εποχή που γράφτηκε το έργο, μεγάλο μέρος από τα οποία δέχεται και σήμερα η έρευνα, και επισημαίνοντας τα σημεία εκείνα για τα οποία σήμερα υπάρχει διαφωνία.

Το Ερέχθειο, η κιβωτός των αθηναϊκών παραδόσεων, χτίστηκε μεταξύ των ετών 421 και 406 π.Χ., στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης. Είναι ένα ιωνικό οικοδόμημα, που θα θεωρούσαμε πρότυπο αν περιοριζόμασταν μόνο στο ανατολικό τμήμα του. Στην πραγματικότητα είναι μια πολύπλοκη κατασκευή, εντελώς αήτης για αρχαίο ελληνικό ναό, η κατανόηση της οποίας περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την κατασκαφή του εσωτερικού του σε νεότερους χρόνους. Σε γενικές γραμμές εί-

Ο Νικόλαος Μ. Κοντολέων στην Ακρόπολη

ναι σήμερα αποδεκτό ότι το ανατολικό τμήμα του φιλοξενούσε το πάνσεπτο ξόανο της Αθηνάς Πολιάδος, ενώ στο δυτικό, με τριμερή διαίρεση, λατρεύονταν ήρωες οικιστές της πόλης και χθόνιες θεότητες. Στο δυτικό πέρας της νότιας πλευράς ιδρύθηκε η περίφημη πρόσταση των Κορών, ενώ η κύρια είσοδος στα δυτικά διαμερίσματα γινόταν από τη βόρεια πλευρά του κτηρίου, μέσω ενός λαμπρού προπύλου με μεγαλόπρεπη θύρα και φατνωματική οροφή.

Τον 1ο αιώνα μ.Χ. το Ερέχθειο επισκευάστηκε και δέχθηκε αρκετές τροποποιήσεις, ενώ κατά την παλαιохριστιανική περίοδο μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία. Όταν οι Φράγκοι

κατέλαβαν την Αθήνα μετέτρεψαν το κτίριο σε επισκοπικό παλάτι και στη συνέχεια οι Οθωμανοί Τούρκοι σε κατοικία. Μεγάλες καταστροφές υπέστη κατά την επανάσταση του 1821. Με το οικοδόμημα αυτό ξεκίνησε τις αναστηλωτικές της επεμβάσεις στον Βράχο η Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακρόπολεως κατά την περίοδο 1979-1987, με σκοπό την άρση των αστοχιών των αναστηλώσεων του 1837-1846 και 1902-1909.

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΕΧΘΕΙΟ

Η βασική ιδέα, που διατρέχει τη μονογραφία «Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας» και αποτελεί την κύρια συμβολή του έργου, είναι ότι η ανεξήγητη μορφή του δυτικού τμήματος του αρχιτεκτονήματος του 5ου αι. π.Χ. ερμηνεύεται μόνον εάν αυτό θεωρηθεί ότι συνενώνει μια σειρά ταφικών μνημείων που είχαν εξελιχθεί σε τόπους χθονίας λατρείας. Ο συγγραφέας δέχεται ότι αυτό ακριβώς το τμήμα του κτηρίου ήταν το κυρίως Ερέχθειον. Ας σημειωθεί ότι όταν έγραφε τη διατριβή δεν υπήρχε ομοφωνία επί του θέματος: ο W. Dörpfeld, για παράδειγμα, επέμενε σε όλη του τη ζωή ότι Ερέχθειον ήταν μόνο το ανατολικό μισό του ομώνυμου κλασικού οικοδομήματος¹. Ο Κοντολέων δεν είναι ο πρώτος που πρότεινε τέλεση χθονίων λατρειών στο δυτικό μισό του κλασικού Ερεχθείου, είναι όμως ο πρώτος που διατύπωσε την πιο πάνω θέση με τόση σαφήνεια και την τεκμηρίωσε συστηματικά. Τόσο ο Furtwängler² όσο και ο Petersen³ είχαν υποδείξει ανάλογη χρήση, αλλά η δική τους προσπάθεια ερμηνείας των ιδιομορφιών του μνημείου έμεινε στο στάδιο των μεμονωμένων παρατηρήσεων «μη κατευθύνασα την περαιτέρω έρευνα».

Για να καταλήξει στη κύρια θέση της μονογραφίας του, ο Κοντολέων επεξεργάστηκε και συνδύασε τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι αρχαίες μαρτυρίες, φιλολογικές και επιγραφικές, για τις τελούμενες στο κτήριο λατρείες, πληροφορίες που σε κάθε περίπτωση είναι μάλλον περιορισμένες. Όπως ο ίδιος σημειώνει, «το πρόβλημα των λατρειών μη αποτελούν το κύριον θέμα μου εξετάζεται μόνον καθ' όσον βοηθεί εις την κατανόησιν του αρχιτεκτονήματος». Παρά ταύτα αφιερώνει σ' αυτές όλο το πρώτο –και μεγαλύτερο– τμήμα της μελέτης του (σελ. 3-54), εισάγοντας θεμελιακές και πρωτοφανείς για την εποχή απόψεις, στις οποίες βασίζει τα συμπεράσματά του. Διέθετε τόσο ευρεία και ασφαλή αρχαιογνωσία, ώστε σχεδόν δεν χρειαζόταν να καταφύγει στα αρχιτεκτονικά δεδομένα προκειμένου να αναπτύξει τη συλλογιστική του!

Όπως θα περίμενε κανείς, η συζήτηση για τη λατρεία της Αθηνάς και του Ερεχθέως στην Ακρόπολη αρχίζει με τις παλαιότερες διασωθείσες και σημαντικότερες μαρτυρίες, που περιλαμβάνονται στην *Οδύσσεια* και

στο Β της *Ιλιάδας*, στον *Νηών κατάλογο*. Μακρός λόγος γίνεται για τον Ερεχθέα, στον «πυκινόν δόμον» του οποίου εισέρχεται η Αθηνά όταν, κατά τον Κοντολέοντα, αυτός είχε προ πολλού παύσει να ζει και λατρευόταν πλέον ως ήρωας από τους Αθηναίους. Η Αθηνά «δύνη Ερεχθής πυκινόν δόμον» (*Οδύσσεια*, η 80-81) γιατί αυτός ήταν και ο δικός της ναός, όπως μας πληροφορούν οι στίχοι *Ιλιάς*, Β 547 κε.⁴

Τα ομηρικά έπη μας βοηθούν να διαπιστώσουμε ότι ήδη κατά τους χρόνους της αποτελέσεως της μορφής τους, στα τέλη του 8ου - αρχές 7ου αι. π.Χ., υπήρχε κοινός τόπος λατρείας της Αθηνάς και του Ερεχθέως. Τη συνύπαρξη της λατρείας της θεάς και του ήρωα στο ίδιο οικοδόμημα, που διαπιστώνεται για πρώτη φορά στα έπη, ανιχνεύει ο Κοντολέων και σε κείμενα των ύστερων Ελληνικών χρόνων, που διασαφηνίζουν επί πλέον τον χαρακτήρα της λατρείας του Ερεχθέως. Συνδυάζοντας και ερμηνεύοντας τις φιλολογικές παραδόσεις του Απολλοδώρου (*Βιβλ.* III 191), του Κλήμεντος Αλεξανδρείας (*Προτρεπ.* 3, 45, 1, εκδ. Stählin), και του Στράβωνος (Θ 396) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «εν τω ναώ της Πολιάδος, όπως ο Στράβων ονομάζει το σήμερα καλούμενον Ερέχθειον, είναι ο τάφος του Ερεχθέως: άρα ναός Πολιάδος και Ερέχθειον αποτελούσιν ενότητα».

Η σημαντικότερη σωζόμενη μαρτυρία για το μνημείο είναι το μακρό και δυσνόητο χωρίο του Πausανία στα *Αττικά*, 26, 5-6. Ήδη από τον 17ο αι. μ.Χ. ήταν γενικότερα αποδεκτό ότι ο περιηγητής περιγράφει στο συγκεκριμένο χωρίο το κομψό, ασύμμετρο, Ιωνικό μαρμάρινο κτήριο που στέκεται απέναντι από τον Παρθενώνα, στη Βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, το κτήριο με τις έξι κόρες αντί για κίονες στη νότια πρόστασή του. Κατά την κλασική περίοδο το οικοδόμημα αυτό ήταν αναντίρρητα ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος. Διαδέχθηκε στην ίδια θέση το χωρίς αξιώσεις σύνολο των αρχών του 5ου αι. π.Χ., γνωστό στην έρευνα ως πρό-Ερέχθειο και θεωρήθηκε υποκατάστατο του Πεισιστράτειου «αρχαίου νεώ», ενός επιβλητικού υστεροαρχαϊκού ναού, που μέχρι την περσική καταστροφή στεκόταν όρθιο, στον ελεύθερο χώρο που αφήνουν μεταξύ τους τα μεταγενέστερα κτήρια, Παρθενών και

Ερέχθειο. Το Ερέχθειο χρησιμοποιήθηκε ως η νέα κατοικία του *δηιπετούς* λατρευτικού αγάλματος της Πολιάδος και αναφέρεται στις επιγραφές ως ο ναός της Ακρόπολης στον οποίο φυλάσσεται το αρχαίο άγαλμα της θεάς, ενώ παράλληλα στέγαζε ποικιλία ιερών θέσεων και λατρειών.

Η Αθηνά και ο θεός/ήρωας Ερεχθεύς ήταν τόσο στενά συνδεδεμένοι στο μύθο και στη λατρεία, ώστε η ονομασία *Ερέχθειον*, που κάποτε αντιστοιχούσε μόνο σε τμήμα του κτηρίου, έφθασε να σημαίνει ολόκληρο το οικοδόμημα, ακριβώς όπως η ονομασία *Παρθενών* στην αρχή αφορούσε μόνον ένα χώρο του περίκλειου ναού και στη συνέχεια τον χαρακτήριζε ολόκληρο. Ο Πausανίας στην περιγραφή του δεν ξεχωρίζει το Ερέχθειον από τον ναό της Πολιάδας γιατί δεν του έρχεται στο μυαλό να κάνει κάτι τέτοιο: ήταν ένα και το αυτό κτήριο.

Ο περιηγητής αρχίζει την περίφημη, αλλά δυσνόητη, περιήγησή του⁵ στο Ερέχθειο, το οποίο αποκαλεί «διπλό κτήριο», κάνοντας λόγο για τους βωμούς που συναντά κανείς μπαίνοντας σ' αυτό, με πρώτο τον **βωμό του Διός Υπάτου**. Προσπαθώντας να παρακολουθήσει τη διαδρομή του, ο Κοντολέων αποδεικνύει μετά μακρά συζήτηση τη χθόνια υπόσταση του Διός Υπάτου, όπου *Υπάτος* κατ' αυτόν δεν είναι αξιολογικός αλλά τοπικός προσδιορισμός, που υποδεικνύει λατρεία του θεού σε ψηλά ευρισκόμενες θέσεις, όπως η επίπεδη κορυφή του βράχου της Ακρόπολης. Τον Δία συνδέει άμεσα με τον Ερεχθέα, στηρίζοντας τη σύνδεση σε πολλά στοιχεία, τόσο από τη φιλολογική παράδοση για το Ερέχθειο, όσο και από άλλα ανάλογα παραδείγματα, όπως για παράδειγμα τη χθόνια λατρεία του [Διός] Σωσιπόλιδος στην Ήλιδα.⁶

Δέχεται ότι ο βωμός του Διός Υπάτου συνδέεται με τις εγκοπές στον βράχο, τη συνεχόμενη μικρή κρύπτη και το οπαίο στη στέγη της ΝΑ γωνίας της Βόρειας πρόστασης του Ερεχθείου, ενώ ακολουθώντας τον Κεραμόπουλο⁷ στην προσπάθεια εντοπισμού του τάφου του Ερεχθέα, ο Κοντολέων θεωρεί ως τέτοιο το προαναφερθέν φυσικό χάσμα του βράχου, που οι αρχαίοι πίστευαν ότι είναι το αποτύπωμα της τρίαϊνας ή του κεραυνού που έπληξε τον ήρωα κατόπιν παρακλή-

σεως του Ποσειδώνος (Υγίνος, *Fab.* 46). Την άποψη ενισχύουν και οι στίχοι 281-282 του Ίωνος του Ευριπίδη, που χρονικά βρίσκονται πολύ κοντά στην εποχή ανέγερσης του κλασικού Ερεχθείου⁸.

Συνεχίζει με διεξοδική συζήτηση της οικοδομικής επιγραφής του Ερεχθείου, η οποία κάνει λόγο για **βωμό Θυηχόου** κάτω από τη Β πρόσταση⁹. Ο Κοντολέων, συντασσόμενος με την παλαιότερη έρευνα, πιστεύει ότι ο βωμός ταυτίζεται προς τον αναφερόμενο από τον Πausανία βωμό του Διός Υπάτου, ήταν κοίλος, τετράπλευρος και λειτουργούσε ως περιχέλιμα πάνω από το χάσμα της Β πρόστασης, το θεωρούμενο από τους αρχαίους ως *ενηλύσιον* ή αποτύπωμα της τρίαϊνας. Στο θέμα επανέρχεται και στα επόμενα, όταν εξετάζει τα μαρτύρια που στέγαζε το Ερέχθειο.

Η περιγραφή του περιηγητή συνεχίζει με αναφορά στον **βωμό του Ποσειδώνα**¹⁰. Την παράδοξη σύνδεση ενός ήρωα όπως ο Ερεχθεύς, ο χθόνιος χαρακτήρας του οποίου είναι αναμφισβήτητος και αποδεικνύεται από πλήθος φιλολογικών μαρτυριών αλλά και από αρχαιολογικά/εικονογραφικά τεκμήρια, με δύο ουράνιες θεότητες του ελληνικού πανθέου, τον Δία και τον Ποσειδώνα, προσπαθεί να ερμηνεύσει ο Κοντολέων σε όλο το Α' μέρος της διατριβής του, χρησιμοποιώντας κυρίως στοιχεία από το τυπικό της λατρείας τους στο Ερέχθειο. Για τη χθόνια υπόσταση του Διός Υπάτου και τη θέση του βωμού του πάνω από το χάσμα γης που κρύβει τον Ερεχθέα, μιλήσαμε ήδη αρκετά.

Τη σχέση του Ερεχθέως προς τον Ποσειδώνα μαρτυρεί η ύπαρξη κοινού βωμού και κοινού ιερέα, καθώς και οι προσφορές και αναθέσεις που γίνονταν προς τον Ποσειδώνα και τον Ερεχθέα, ή απλώς στον Ποσειδώνα-Ερεχθέα. Όπως είδαμε στα προηγούμενα, πρώτος ο Ευριπίδης αναφέρεται στον φόνο του Ερεχθέα από τον Ποσειδώνα, ενώ ο Ισοκράτης εξηγεί ότι αυτό αποτέλεσε τιμωρία για τον φόνο του Ευμόλπου, γιού του Ποσειδώνα από τον αθηναίο ήρωα. Στη συνέχεια, όπως στην περίπτωση του Απόλλωνα και του ήρωα Υακίνθου, ο θεός της θάλασσας συγχώρεσε τον ήρωα και επήλθε η μετά θάνατον συμφιλίωση, που οδήγησε στην κοινή λατρεία και σχεδόν στην ταύτιση των δύο. Η πιθανότατη ύπαρξη βωμού της Λήθης στο

δυτικό διαμέρισμα του Ερεχθείου απηχεί ακριβώς αυτή τη συμφιλίωση.

Όπως στην τεκμηρίωση της χθόνιας υπόστασης του Διός Υπάτου και της σχέσης του –σχεδόν της ταύτισής του προς τον Ερεχθέα–, έτσι και για τη σχέση με τον Ποσειδώνα, ο Κοντολέων αποδεικνύει ότι ο Ερεχθεύς είναι «ετέρα υπόστασις της προελληνικής μορφής του Ποσειδώνος» και ότι «η χθονία φύσις του Ερεχθέως, κοινή προς την του Ποσειδώνος, αναγκάζει ημάς μάλλον να δεχθώμεν ότι αμφοτέρων η κοινή λατρεία αντιπροσωπεύει τας αρχικάς προελληνικάς αντιλήψεις και ότι η ταύτισις είναι απόλυτος».

Έχοντας αποδείξει τον χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας που προσφερόταν στους θεούς ή ήρωες που λατρεύονταν στο δυτικό μισό του Ερεχθείου, ο Κοντολέων συνεχίζει με την ανάλυση της «τοσαύτα πράγματα παρασχούσης» περιγραφής του Πausανίου. Ο περιηγητής εκτός από τον κοινό βωμό του Ερεχθέα και του Ποσειδώνα που μνημονεύσαμε, αναφέρει άλλους δύο **βωμούς** μέσα στο Ερέχθειο: του **Βούτου**, αρχηγέτη των Βουταδών, μορφής σαφώς ηρωικής, και τον **βωμό του Ηφαιστου**, πατέρα του Ερεχθέως/Εριχθονίου, ο χθόνιος χαρακτήρας του οποίου είναι πασιδηλός. Και μόνο το γεγονός ότι οι τρεις βωμοί στους οποίους αναφέρεται ο Πausανίας βρισκόταν σύμφωνα με την άποψη του Κοντολέοντος μέσα στο κτήριο και όχι στο ύπαιθρο, εμπρός από το ναϊκό οικοδόμημα, όπως κατά κανόνα συνέβαινε κατά τους κλασικούς χρόνους, αποτελεί ισχυρή ένδειξη για τον χθόνιο χαρακτήρα της προσφερόμενης λατρείας. Από το τέλος του βου αι. π.Χ. και εξής οι εσωτερικοί βωμοί (*εσχάρες*) είναι μάλλον σπάνιοι. Φαίνεται λοιπόν ότι η παρουσία τους στο δυτικό τμήμα του Ερεχθείου αποτελούσε συνέχεια παλαιότερης κατάστασης, ενώ το γεγονός ότι ουδέποτε μετατοπίστηκαν θα πρέπει να αποδοθεί στην άμεση σχέση τους με τον τόπο στον οποίο ιδρύθηκαν.

Υπάρχει ασάφεια στο κείμενο του Κοντολέοντος ως προς τη σύνδεση του **βωμού του Θυηχόου** που αναφέρει η οικοδομική επιγραφή του 409/408 για το Ερέχθειο, του **προστομαίου** της ίδιας επιγραφής και του **φρέατος του Πausανία**¹¹. Ο Κοντολέων έχει

ήδη ερμηνεύσει στα προηγούμενα τον Θυηχό ως τον κοίλο τετράπλευρο βωμό, που αποτελούσε περιχέλιμα πάνω από το χάσμα της βόρειας πρόστασης του Ερεχθείου, το *ενηλύσιον* ή σχήμα τρίαϊνης, όπως το ονόμαζαν οι αρχαίοι, ενώ στη συνέχεια ταυτίζει και το φρέαρ του Πausανία προς το χάσμα γης, για το οποίο υπήρχε η πίστη ότι αποτελούσε την κατοικία αλλά και τον τάφο του Ερεχθέως. Χωρίς να προσπαθήσει να γίνει σαφέστερος, καταλήγει: «ώστε εφόσον το χάσμα γης-τάφος του Ερεχθέως συνάπτεται προς κεραυνόν ή προς τρίαϊναν, είμεθα υποχρεωμένοι να θεωρήσωμεν ότι τα υπό τον βωμόν του Θυηχόου ρήγματα του βράχου είναι επίσης το σχήμα τρίαϊνης, το οποίον ούτω δεν πρέπει να ζητώμεν εν τω εσωτερικώ του Ερεχθείου», αλλά προφανώς κάτω από τη βόρεια πρόσταση¹².

Σχολιάζοντας τα σχετικά χωρία των φιλολογικών πηγών (Ηρόδοτος VIII 55¹³, Πausανίας) και συνδυάζοντάς τα με επιγραφικές μαρτυρίες (οικοδομική επιγραφή του Ερεχθείου 409/408), ο Κοντολέων αξιολογεί την παράδοση για τα μαρτύρια, τη θάλασσα και την ελαία, η ύπαρξη των οποίων στο Ερέχθειο αποτελούσε απόδειξη της μέριμνας του θεού για την πόλη των Αθηνών. Μετά μακρά ανάλυση καταλήγει ότι η θάλασσα (που παρά τη σύναψή της με τον Ποσειδώνα εξακολουθούσε να καλείται *Ερεχθηίς*), θα πρέπει να ταυτισθεί με το φρέαρ και το *σχήμα τρίαϊνης* του Πausανία, που όπως είπαμε τοποθετεί στη βόρεια πρόσταση του μνημείου. Προς τον χθόνιο χαρακτήρα του δυτικού τμήματος του Ερεχθείου δεν αντίκειται η ύπαρξη της ελαίας, που αναφέρεται συχνά ότι φύτρωνε πάνω από ηρωικούς τάφους¹⁴. Σύμφωνα με το συλλογισμό του Κοντολέοντος, το «επί του τάφου δένδρον είναι ιερόν του ήρωος όστις είναι τεθαμμένος υπό τούτο... ήτο άρα ιερά του Κέκροπος ή του Ερεχθέως η ελαία, πριν αποβή ιερά της Αθηνάς, ακριβώς όπως και η θάλασσα ήτο αρχικώς *Ερεχθηίς* προτού συνδεθή προς τον Ποσειδώνα».

Μεγάλο μέρος της συζήτησης καταλαμβάνει η πραγμάτευση των όρων με τους οποίους χαρακτηρίζεται το οικοδόμημα από την αρχαία γραμματεία¹⁵ ως *δός, νεώς, άδντον* και *οίκημα*. Μέσα από πολύπλοκους

συλλογισμούς, που δεν έχει νόημα να αναλύσω εδώ, ο συγγραφέας καταλήγει: «δυνάμεθα να συμπεράνωμεν μετά περισσής πιθανότητος ότι ήδη κατά την εποχήν εκείνην (=κατά τα περσικά, 480 π.Χ.) το ιερώτατον των κτισμάτων της Ακροπόλεως ήτο διπλούν, το δε έτερον των διαμερισμάτων αυτού ήτο άδυτον, και ούτω ευρίσκομεν την συνέχειαν της παραδόσεως ην είδομεν συνεχώς από του Ομήρου συνάπτουσιν τοπικώς εν ενί οικοδομήματι την λατρείαν της Αθηνάς και του Ερεχθέως». Η διαπίστωση αυτή θα οδηγούσε λογικά στο πρόβλημα των προδρόμων του κλασικού Ερεχθείου, αλλά ο Κ. αρνείται να ασχοληθεί με το θέμα, επειδή αυτό βρίσκεται έξω από τα όρια της μελέτης του.

Η ενδελεχής ανάλυση του κειμένου του Πausανία οδηγεί τον συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι από την εποχή του Ομήρου οι μαρτυρίες είναι απολύτως σύμφωνες για το ότι η Αθηνά και ο Ερεχθεύς συλλατρεύονταν, ότι ο τόπος της λατρείας τους ήταν το κατ' εξοχήν ιερό της Ακρόπολης, το οποίο ήταν διαιρεμένο με συμπαγή τοίχο σε δύο διαμερίσματα, το ανατολικό και το δυτικό, από τα οποία το πρώτο ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα και το άλλο στον Ερεχθέα. Στο τμήμα που είναι αφιερωμένο στον Ερεχθέα υπάρχουν οι βωμοί, οι γραφές (απεικονίσεις των Βουταδών) και το θαλάσσιο φρέαρ, που από πολλούς ερευνητές θεωρήθηκε ότι πρέπει να χωριστεί από τους βωμούς, κατά τον Κοντολέοντα όμως συνδέεται ακριβώς προς αυτούς με τη λέξη *ένδον* που χρησιμοποιεί ο περιηγητής¹⁶. Τελειώνοντας το αφιερωμένο στις λατρείες κεφάλαιο ο συγγραφέας καταλήγει: «Ερέχθειον είναι το ηρώον του Ερεχθέως, οικοδόμημα προωρισμένον να καλύπτει τον τάφον αυτού και τας εις αυτόν και τους συγγενείς χθονίους νεκρικές τελετάς».

Χωρίς ακόμη να έχει ασχοληθεί με τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του μνημείου, μόνο με την ανάλυση των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών, αλλά επιστρατεύοντας την άφθαστη αρχαιογνωσία του, ο Κοντολέων παρουσίασε με ενάργεια και στήριξε με ισχυρά επιχειρήματα τη βασική του θέση, που σε μεγάλο βαθμό γίνεται και σήμερα δεκτή.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου επιγράφεται *Αρχιτεκτο-*

νικαί ιδιορρυθμίαι και αναφέρεται στις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες του μνημείου, αρχής γενομένης από το **δυτικό τοίχο**. Στο μέσο περίπου του ύψους του υπάρχει εσωτερικά και εξωτερικά μαρμάρινο γείσο, πάνω στο οποίο στηρίζονται τέσσερις ημικίονες, που εσωτερικά μετατρέπονται σε παραστάδες. Τα μεταξύ τους ανοίγματα φράσσονταν με κτιστό στηθαίο στο κατώτερο τμήμα, ενώ στο ανώτερο με ξύλινα κιγκλιδώματα. Μόνο το προς νότο τελευταίο μετακίονιο έμενε τελείως ανοιχτό. Οι κίονες του δυτικού τοίχου –όχι όμως και τα μεταξύ τους ανοίγματα– αναφέρονται στην οικοδομική επιγραφή του 408/409: *των κίωνων των επί τῷ τοίχῳ τῷ πρὸς τῷ Πανδροσείῳ*.

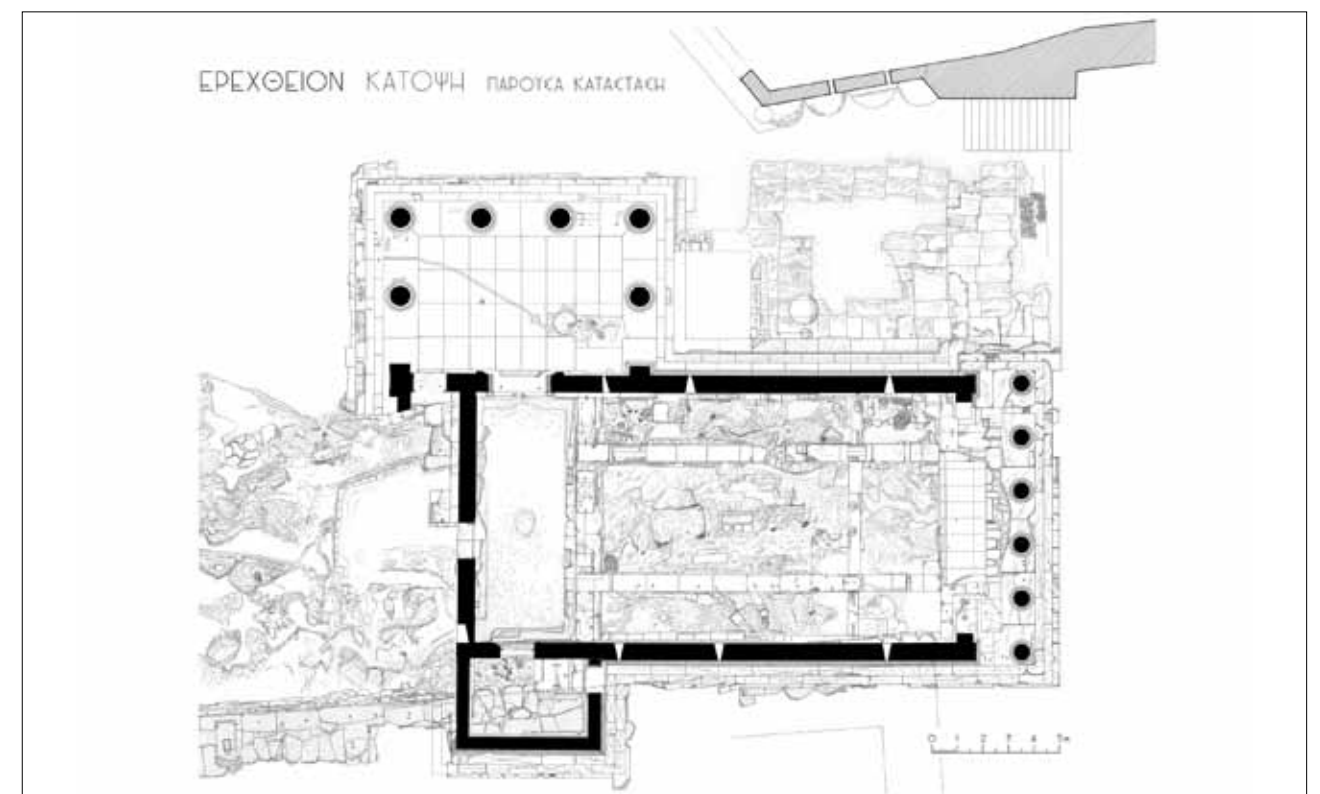
Ο Κοντολέων θεωρούσε τα ανοίγματα πρωτότυπη αρχιτεκτονική δημιουργία, που χρησιμοποιούνταν ως παράθυρα για φωτισμό και αερισμό. Ο ίδιος προσπαθεί να ερμηνεύσει αυτή τη διάρθρωση στηριζόμενος «εις την εν τῷ πρώτῳ μέρει της μελέτης ημών σαφώς διαπιστωθείσαν φύσιν του οικοδομήματος ως έχοντος χθόνιον χαρακτήρα». Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι τα εξής: Ο τοίχος εσωτερικά και εξωτερικά εμφανίζεται χωρισμένος καθ' ύψος σε δύο μέρη, διαμόρφωση που, όπως παρατηρεί, αποτελεί ιδιαιτερότητα των επιτυμβίων οικοδομημάτων. Επί πλέον, οι βωμοί που ρητά αναφέρεται ότι υπήρχαν στο εσωτερικό του δυτικού διαμερίσματος είχαν, κατά την άποψή του, τη μορφή βόθρων ή εσχάρας, επομένως η ύπαρξη παραθύρων-ανοιγμάτων για να φεύγει ο καπνός γίνεται υποχρεωτική.

Στην προσπάθεια να αποδείξει ότι «η διάλυσις του ανωτέρου μέρους του Δ. τοίχου του Ερεχθείου δεν είναι τυχαία, ουδέ λόγον έχει απλώς την εισαγωγήν φωτός, αλλά είναι ιδιορρυθμία επιβληθείσα εκ του χθόνιου χαρακτήρος του οικοδομήματος», προσκομίζει ένα σημαντικό αριθμό μνημείων ως παράλληλα, από τη Δήλο, τη Μ. Ελλάδα (Ακράγας), τη Μίλητο (Βουλευτήριον), καθώς και μια σειρά θόλων, όπως της Σαμοθράκης (Αρσινόειο). Ως πειστικότερο παράλληλο θεώρησε ο Κοντολέων την περιγραφή του Κερατώνος ή κερατίνου βωμού στη Δήλο, από τον R. Vallois¹⁷, ο οποίος αποκαθιστούσε τον Κερατώνα ως οικοδόμημα διπλό καθ' ύψος, με στενά ανοίγματα για να μπαίνει

το φως. Όμως η απουσία σχεδίου του οικοδομήματος δεν μας επιτρέπει ακριβείς συγκρίσεις, ούτε έλεγχο της ορθότητας της άποψης. Αλλά και προς το Ολυμπίο του Ακράγαντα, χαρακτηριστικό δείγμα ψευδοπερίπτρου ναού στον οποίο επιδιώκεται η δημιουργία σηκού ευρύτερου του συνήθους, συγκρίνει ο Κοντολέων το δυτικό ήμισυ του Ερεχθείου, ιδιαίτερα το επάνω μισό του δυτικού τοίχου. Προκειμένου να εξηγήσει την μορφολογική συνάφεια του τοίχου αυτού με τους τοίχους ψευδοπερίπτρων ναών προσκομίζει την ερμηνεία που δίνει ο Βιτρούβιος, σύμφωνα με τον οποίο το ευρύτερο του συνήθους εσωτερικό των ψευδοπερίπτρων ναών σκοπό είχε την υποδοχή πλήθους πιστών, για να παρακολουθήσουν θυσίες που προσφέρονταν πάνω σε εσωτερικούς βωμούς¹⁸.

Σήμερα έχει πλέον γίνει αποδεκτή η άποψη ότι τα παράθυρα του Δ. τοίχου του Ερεχθείου δεν υπήρχαν στον αρχικό σχεδιασμό του οικοδομήματος, αλλά κατασκευάστηκαν στα πλαίσια μιας γενικότερης επισκευής την εποχή του Αυγούστου (περί το 20 μ.Χ)¹⁹.

Αυτό θα μπορούσε λογικά να αναιρέσει όλη τη σειρά των συλλογισμών του συγγραφέα, που βασίζονται ακριβώς στην ανάγκη φωτισμού και κυρίως αερισμού του δυτικού διαμερίσματος, λόγω της τέλεσης θυσιών μέσα σ' αυτό, με σύγχρονη παρουσία πιστών. Το ότι ο Κοντολέων είχε σωστά καταλήξει στη μυστηριακή χρήση του χώρου, κι ως βασίστηκε σε λανθασμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, αποδεικνύεται από μια αρχιτεκτονική λεπτομέρεια, που είχε παραγνωρισθεί στην εποχή του και αξιολογήθηκε σωστά μόλις με τις εργασίες συντήρησης/ανάδειξης του μνημείου από τον μακαρίτη Α. Παπανικολάου, στα πλαίσια της ΕΣΜΑ: πέντε «σχιστοειδή ανοίγματα» υπήρχαν χαμηλά, στον βόρειο και στον νότιο τοίχο, ήδη από την εποχή κατασκευής του Ερεχθείου. Ο προορισμός τους δεν είναι βέβαιος και έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες²⁰. Ποιος όμως θα μπορούσε να αρνηθεί τη δυνατότητα των ανοιγμάτων αυτών να φωτίζουν, έστω και πλημμελώς, τον χώρο και οπωσδήποτε να βοηθούν στον αερισμό του; Αρκεί να θυμηθούμε τα μικρά γραπτά τρίγωνα

Κάτοψη του Ερεχθείου. Υφιστάμενη κατάσταση. Α. Παπανικολάου - Π. Ψάλλης, 1997

στο πάνω μέρος των πλευρικών τοίχων των πήλινων οικίσκων της Περαχώρας και του Άργους και τον για χρόνια ακατανόητο προορισμό τους. Ερμηνεύθηκαν σωστά ως παράθυρα μόνο όταν στις ανασκαφές της Ζαγοράς Άνδρου βρέθηκε ένα πραγματικό τριγωνικό άνοιγμα σε πεσμένο κομμάτι τοίχου του 8ου αι. π.Χ. Ο Κοντολέων συνεχίζει την επιχειρηματολογία του: «Μετά του ανωτέρω ερευνηθέντος αρχιτεκτονικού τύπου στενώς συνδέεται το Μονόπτερον αρχιτεκτονικών μνημείων, το αντιπροσωπευόμενον εν τω Ερεχθείω δια των δύο προστάσεων, της των Κορών και της προ του θυρώματος. Διότι όντως είναι άμεσος η σχέσις των δύο ... προστάσεων προς τα μονόπτερα κατασκευάσματα, ευθύς ως ίδωμεν ταύτας ανεξαρτήτους του κυρίου οικοδομήματος».

Η τοποθέτηση του μυθολογούμενου τάφου και τεμένους του Κέκροπα στη ΝΔ γωνία του μνημείου, εναρμονίζεται απολύτως προς τον χθόνιο χαρακτήρα των λατρειών που τελούνταν στο Ερέχθειο, όπως τις θεμελίωσε η έρευνα του Κοντολέοντος, αν και η θέση

που του αποδίδει δεν συμπίπτει ακριβώς με την αποκατάσταση του G. Phillip Stevens²¹. Όπως και για τον τάφο του Ερεχθέως, έτσι και για τον τάφο του Κέκροπα οι μαρτυρίες προέρχονται από φιλολογικές πηγές μεταγενέστερων χρόνων²². Το Κεκρόπιο όμως μνημονεύεται και στην οικοδομική επιγραφή του Ερεχθείου του 409/408, η οποία το συνδέει ρητά με τη ΝΔ γωνία του οικοδομήματος και την πρόσταση των Κορών. Πρώτος ο M. Collignon διασάφησε το πρόβλημα του Κεκροπίου²³. Συνδυάζοντας επιγραφικές μαρτυρίες ο Collignon συμπέρανε ότι η ονομασία Κεκρόπιον δεν αναφέρεται μόνο στον τάφο του ήρωα, που κατά μεγάλο μέρος βρισκόταν κάτω από την πρόσταση των Κορών, αλλά και στο περί αυτόν τέμενος, πιθανότατα εκτεινόμενο δυτικά της πρόστασης. Σε κάθε περίπτωση είναι προφανές ότι ο τάφος ήταν αόρατος και ίσως δύσκολα προσιτός. Γιατί όμως χτίστηκε η πρόσταση των Κορών στη συγκεκριμένη θέση και με τη συγκεκριμένη μορφή; Ο Κοντολέων θεωρεί ότι το μικρό άνοιγμα στην Ανα-

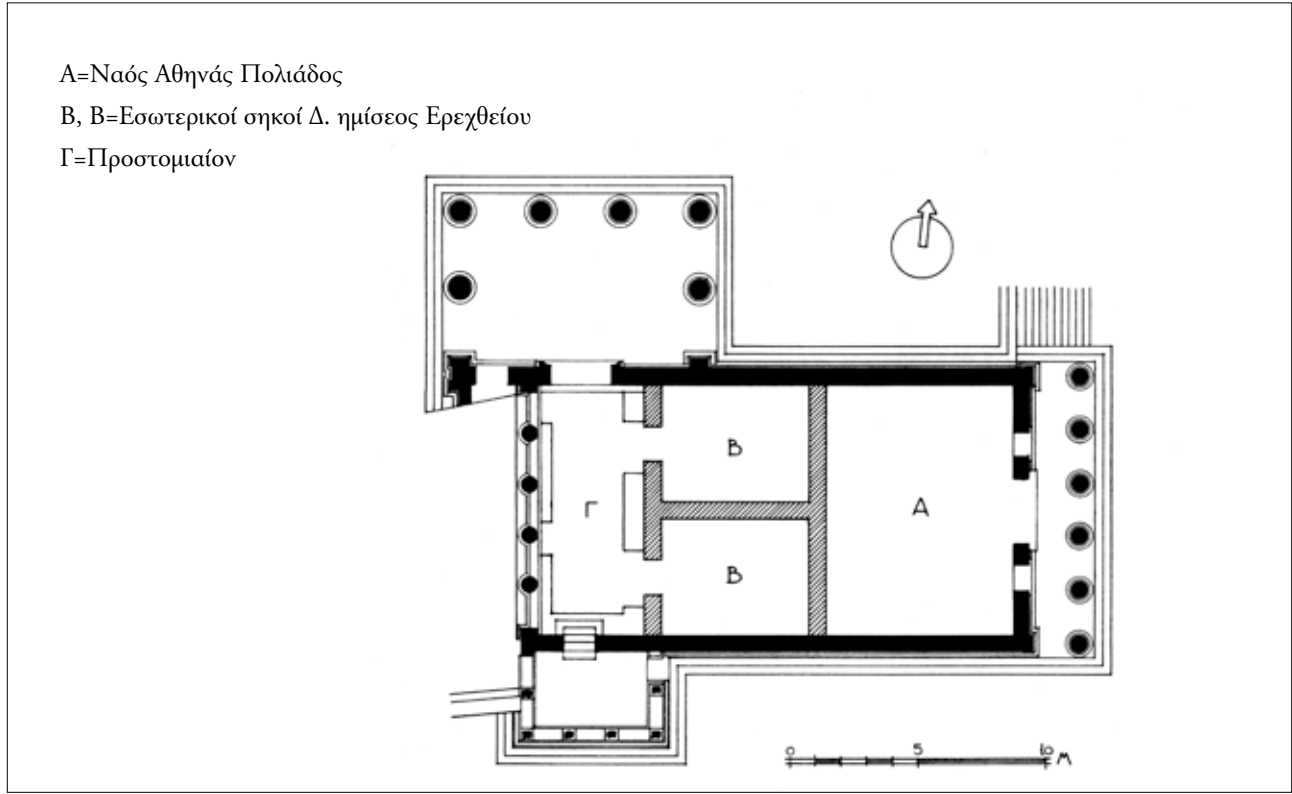
τολική πλευρά της πρόστασης είναι αδύνατον να αποχωρισθεί από τον τάφο του Κέκροπα, αφού αποκλείεται να λειτουργούσε ως τρίτη είσοδος στο κύριο σώμα του μνημείου: «...Όταν δεχθώμεν ότι η εκ της προστάσεως είσοδος είναι σχετική προς την λατρείαν [του Κέκροπος] αποκαθιστώμεν ήδη σχέσιν της προστάσεως προς τον τάφον».

Αν οι συλλογισμοί που βασίζονταν σε αρχιτεκτονικά στοιχεία του 1949 έχουν σε αρκετό βαθμό ανατραπεί από τη σύγχρονη έρευνα, όμως η επιχειρηματολογία του συγγραφέα για τη μορφή της πρόστασης των Κορών παραμένει πάντοτε πειστική: Η οροφή της είναι διαφορετική από του υπολοίπου οικοδομήματος, στερείται ζωφόρου, στέφεται από ιδιαίτερο θριγκό και το σύνολο δίνει την εντύπωση χωριστού οικοδομήματος, που όμως συνδέεται με το κυρίως σώμα του Ερεχθείου με την ύπαρξη κοινού στυλοβάτη. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι Κόρες δεν πατούν απ' ευθείας στο έδαφος αλλά πάνω σε υπερυψωμένο πόδιο. Δημιουργούνται έτσι δύο μέρη καθ' ύψος, πρώτα το πόδιο και επάνω σ' αυτό ένα είδος «μονόπτερου» (δηλαδή ελεύθερα στηρίγματα που στηρίζουν τη στέγη, χωρίς να περιβάλλουν σηκό), όπως βλέπουμε να συμβαίνει στα μνημειωδέστατα νεκρικά οικοδομήματα ελληνικής τέχνης, αλλά όχι σε ελληνικό έδαφος, δηλαδή στο Μνημείο των Νηρηίδων του 5ου αι. και στο Μανωλείο της Αλικαρνασσού του 4ου αι. π.Χ. Η ειδοποιός διαφορά των ναόσχημων αυτών νεκρικών οικοδομημάτων από τους κανονικούς ναούς είναι το ότι στέκονται πάνω σε τετράπλευρο υπόβαθρο, που καταλαμβάνει περίπου το μισό του όλου ύψους του μνημείου. Αλλά και στον ελληνικό κορμό φαίνεται ότι δεν έλειπαν ανάλογα παραδείγματα: Ο Πausanias περιγράφει παρόμοιες ταφικές κατασκευές στη Σικυώνα²⁴. Σύμφωνα με την περιγραφή του πάνω από τον τάφο στεκόταν τετράπλευρη κατασκευή, που απετελείτο από πόδιο (κρηπίδα) και πάνω σ' αυτό κίονες που στήριζαν την αετωματική στέγη, πρόκειται δηλαδή για μονόπτερο.

Εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι το πόδιο και πάνω σ' αυτό κατακόρυφα στηρίγματα που στηρίζουν ουρανό, αποτελούν χαρακτηριστικά ταφικών μνημείων, χαρα-

κτηριστικά που εύλογα διαθέτει η πρόσταση των Κορών, αφού πρόκειται για το ταφικό μνημείο που στέκεται πάνω από τον τάφο και το τέμενος του Κέκροπα. Πολύ λακωνικότερος γίνεται ο Κοντολέων όταν η συζήτηση για τις αρχιτεκτονικές ιδιαιτερότητες έρχεται στην **Βόρεια πρόσταση**, για την οποία πιστεύει ότι δεν απέκτησε αυτή τη μορφή για να χρησιμεύσει αποκλειστικά ως λαμπρή είσοδος στο ιερότερο και μυστικότερο από τα οικοδομήματα της Ακρόπολης. Η αντιστοιχία στον αριθμό των στηριγμάτων και στη διάταξή τους με την πρόσταση των Κορών, το γεγονός ότι και η Β. πρόσταση στηρίζει ουρανό πάνω από τάφο (του Ερεχθέα), προδίδει κατ' αυτόν την αναλογία μεταξύ των δύο και τη σχέση της Β. πρόστασης προς ταφικά οικοδομήματα όσο κι αν σ' αυτήν απουσιάζει ένα ουσιαστικό τμήμα τους, το πόδιο. Σύμφωνα με το συλλογισμό του Κοντολέοντος, η ασφαλής ύπαρξη του τάφου του Κέκροπα κάτω από την πρόσταση των Κορών υποδεικνύει την κατ' αναλογίαν συμμετρική τοποθέτηση του τάφου του Ερεχθέως κάτω από τη Β. πρόσταση.

Το πρόβλημα της αποκατάστασης του εσωτερικού του **δυτικού ημίσεος του Ερεχθείου** τον απασχολεί στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Αποδέχεται τη διαίρεση και αυτού του τμήματος σε δύο άνισα μέρη με χαμηλό τοίχο, που έφτανε περίπου στο ύψος του γείσου στο οποίο πατούσαν οι εξωτερικοί ημικίονες του Δ. τοίχου και φέρει δύο θύρες, που οδηγούσαν σε δύο επιμήκη διαμερίσματα με μακρό άξονα Α-Δ. Τον δυτικότερο χώρο θεωρεί ως το *προστομαίον* της επιγραφής, ενώ στους δύο χώρους με τους οποίους αυτό επικοινωνούσε, αποκαθιστά τους βωμούς στους οποίους αναφέρονται φιλολογικές μαρτυρίες και επιγραφές, και μάλιστα ανά δύο σε κάθε διαμέρισμα: του Βούτου, του Ηφαίστου, του Ποσειδώνος, «εφ' ου και Ερεχθεί θύουσι» και τέλος, πιθανό βωμό της Λήθης, που επισφράγισε τη συμφιλίωση μεταξύ Ποσειδώνος και Ερεχθέως μετά τον βίαιο θάνατο του δεύτερου. Ιδιαίτερη σημασία για τη χρήση του οικοδομήματος αποκτά για τον συγγραφέα η ύπαρξη στον χώρο που ο ίδιος ταυτίζει με το *Προστομαίον* (=τον δυτικό προθάλαμο των διαμερισμάτων) μαρμάρινου θρανίου, ύψους

Κάτοψη του κλασικού Ερεχθείου κατά τον Ν. Κοντολέοντα. («Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθόνιας λατρείας», σ. 83)

0,445 και πλάτους 0,50 μ. Παρόμοιες κατασκευές, για να κάθονται οι μετέχοντες της τελετής πιστοί, είναι συνήθεις στο εσωτερικό μυστηριακών οικοδομημάτων. Η παρουσία τους στο Ερέχθειο αποτελεί για τον Κοντολέοντα μια ακόμη ένδειξη ότι ο χώρος ήταν προορισμένος να δέχεται πιστούς στο εσωτερικό του και να λειτουργεί ως ένα είδος τελεστηρίου, στο οποίο αντί για θεϊκά αγάλματα, όπως συμβαίνει στους κανονικούς ναούς, στεγάζονταν εσχάρες/βωμοί. Η θεία πράξη γινόταν πάνω σ' αυτούς στο εσωτερικό του κτηρίου, πράγμα που συνδέει το Ερέχθειο με τα μυστηριακά οικοδομήματα και μέσω αυτών προς τις χθόνιες λατρείες.

Με την επιχειρηματολογία που χρησιμοποίησε ο Κοντολέων έδειξε με ενάργεια ότι δεν έχει βάση η μέχρι την εποχή του θρυλούμενη έλλειψη συνοχής των συστατικών μερών του Ερεχθείου. Αντίθετα, ο μεγαλοφυής αρχιτέκτονας του μνημείου, όποιος κι αν ήταν αυτός, κατόρθωσε να συνενώσει τις αγιότατες λατρείες των Αθηνών σε μια αδιάσπαστη ενότητα και να τις εκφράσει με μορφές σεβάσιμες όσο και αβρές. Αν και αρκετά από τα προβλήματα που συνδέονται με το μνημείο δεν κρίθηκε αναγκαίο ή δεν ήταν δυνατό να ερευνηθούν πλήρως, η μελέτη του Κοντολέοντος έκανε σαφέστερη τη θέση ότι η μορφή του Ερεχθείου επεβλήθη από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των λατρειών που τελούνταν σ' αυτό. Το οικοδόμημα ανήκει στους διπλούς ναούς, την ύπαρξη των οποίων βεβαιώνει όχι μόνο η αρχαία παράδοση αλλά και αρκετά μνημειακά παραδείγματα. Ο εγκάρσιος τοίχος του οικοδομήματος χωρίζει απολύτως τον ναό της Πολιάδος από το οίκημα του Ερεχθέως. Στον πρώτο, που είχε το σχήμα κανονικού πρόστυλου ναού, λατρευόταν η θεά με την αρχική χθόνια υπόστασή της, όντας σε άμεση σχέση με τον Ερεχθέα, του οποίου το έδος από αιώνες είχε εγκαταστήσει στον ναό της. Αντίστοιχα, το δυτικό μισό του Ερεχθείου, προωρισμένο για λατρεία που τελούνταν στο εσωτερικό του, ήταν αφιερωμένο στις πανάρχαιες πίστεις των Αθηναίων, στενά συνδεδεμένες με την ίδια τη δημιουργία της πόλης τους. Αυτό το μυστηριακό οίκημα, το κατ' εξοχήν Ερέχθειο, τελε-

στήριο ή εναγιστήριο, πλαισιώνεται στις δύο πλευρές του από τα ταφικά προσκτίσματα των προστάσεων που καλύπτουν τον Ερεχθέα και τον Κέκροπα, τους ήρωες αρχηγέτες των Αθηνών. Η Πολιάδα θεά είχε μετακινήσει στον Όλυμπο πριν από αιώνες. Τα λείψανα όμως των οικιστών της πόλης ήταν η θεία δύναμη που παρέμενε στο κέντρο του άστεως ως ακοίμητος προστάτης της Αθήνας και των Αθηναίων.

Ο Κοντολέων δεν έμεινε στην ιστορία της αρχαιολογίας για τη συγκεκριμένη μονογραφία – ακολούθησαν άλλα έργα του που παραμένουν αζεπέραστα. Όπως ήταν αναμενόμενο, μετά τις συστηματικές εργασίες αναστήλωσης από τον αείμνηστο Αλ. Παπανικολάου στα πλαίσια της ΕΣΜΑ, η έρευνα για το Ερέχθειο έχει προχωρήσει σημαντικά, αλλάζοντας σε πολλά σημεία τη γνώση μας γι' αυτό. Όμως το «Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας» δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί μια ξεπερασμένη μονογραφία, που απλά προκάλεσε αίσθηση στην εποχή της. Η βαθειά γνώση του συγγραφέα για την αρχαία Ελλάδα, η άνεσή του στον χειρισμό των πηγών, φιλολογικών και επιγραφικών, κυρίως όμως η σοφία –θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ενόραση– που παράλληλα με ρηξικέλυθη σκέψη χαρακτήριζαν τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζε τον αρχαίο κόσμο, έστησε μπροστά μας ένα μέτρο αξίας προς το οποίο, όσοι ζήσαμε κοντά του, θεωρούμε ακόμα τον εαυτό μας υποχρεωμένο να αναμετράται...

Σημειώσεις

1. Βλ. ιδίως το έργο του *Erechtheion* (Zeichnungen und Bearbeitung von H. Schleif), Berlin 1942.
2. A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik*, 1893, 119.
3. E. Petersen, *Die Burgtempel der Athenaia*, Berlin 1907, 61 κε.
4. *Ιλιάς*, Β 547-551:
... Έρεχθής μεγαλήτορος, ὄν ποτ' Ἀθήνη
θρέψε Διὸς θυγάτηρ, τέκε δε ζείδωρος ἄρουρα.
κάδ δ' ἐν Ἀθήνης εἶσεν, ἐφ' ἐνὶ πόνι νηῶ

- ἐνθα δέ μιν ταύροισι καὶ ἀρνείοις ἰλάονται
Κοῦροι Ἀθηναίων περιτελλομένων ἐνιαυτῶν.
5. Πausanias, *Αἰττικά* 26, 5: «Ἐστὶ δὲ καὶ οἶκημα ἐρέχθειον καλούμενον· πρὸ δὲ τῆς εἰσόδου Διὸς ἐστὶ βωμὸς ὑπάτου, ἐνθα ἔμψυχον θύουσιν οὐδὲν, πέμματα δὲ θέντες οὐδὲν ἐπι οἶνῳ χρῆσασθαι νομίζουσιν. Ἐσελθοῦσι δὲ εἰσι βωμοί, Ποσειδῶνος, ἐφ' οὗ καὶ Ἐρεχθεὶ θύουσιν ἐκ του μαντεύματος, καὶ ἥρωος Βούτου, τρίτος δὲ Ἡφαίστου» γραφαὶ δὲ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ γένους εἰσὶ τῶν Βουταδῶν καὶ (διπλοῦν γὰρ ἐστὶ τὸ οἶκημα) ὕδωρ ἐστὶν ἐνδον θαλάσσιον ἐν φρέατι... ἀλλὰ τότε τὸ φρέαρ ἐς συγγραφήν παρέχεται κυμάτων ἦχον ἐπὶ νότῳ πνεύσαντι. Καὶ τριαίνης ἐστὶν ἐν τῇ πέτρᾳ σχῆμα· ταῦτα δὲ λέγεται Ποσειδῶνι μαρτύρια ἐς τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς χώρας φανήναι».
 6. Πaus. *Ηλιακά* VI20, 2-6. Ο [Ζεύς] Σωσίπολις στην Ἡλιδα λατρεύεται ομοίως σε διπλό ναό και δέχεται προσφορές ἀνάλογες με εκείνες του Διὸς ὑπάτου, βλ. και Ν. Παπαχατζή, *Παυσανίου, Ἑλλάδος Περιήγησις*, τόμος 3, *Μεσοσησιακά-Ηλιακά*, Αθήνα 1979, 371-374.
 7. *Αρχ. Δελτ.* 1929, 98 κε.
 8. Ευρ. *Ἴων*, 281-282:
Ἴων· Πατέρα δ' ἀληθῶς χάσμα σὸν κρύπτει χθονός·
Κρέουσα· Πληγαὶ τριαίνης ποντίου σφ' ἀπόλεσαν.
 9. «ἐν τῇ προστάσει τῇ πρὸς τὸ θυρόματος· τὸμ βομὸν τὸ θυεχθῶ» και «τοῖ βομοῖ τοῖ τὸ θυεχθῶ λίθοι πεντελικοὶ μέκος τετράποδες».
 10. Πaus. *Αἰττικά*, 26, 5: «Ἐσελθοῦσι δὲ εἰσι βωμοί, Ποσειδῶνος, ἐφ' οὗ καὶ Ἐρεχθεὶ θύουσιν ἐκ του μαντεύματος, καὶ ἥρωος Βούτου, τρίτος δὲ Ἡφαίστου».
 11. Πaus. *Αἰττικά*, 26, 5: «γραφαὶ δὲ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ γένους εἰσὶ τῶν Βουταδῶν καὶ (διπλοῦν γὰρ ἐστὶ τὸ οἶκημα) ὕδωρ ἐστὶν ἐνδον θαλάσσιον ἐν φρέατι... ἀλλὰ τότε τὸ φρέαρ ἐς συγγραφήν παρέχεται κυμάτων ἦχον ἐπὶ νότῳ πνεύσαντι».
 12. Αντίθετα στο κεφάλαιό του για τα μαρτύρια, σε υποσημείωση, ο Κοντολέων φαίνεται να συσχετίζει το «σχήμα τριαίνης» με το φρέαρ του Πausanias, και να τοποθετεί και τα δύο στο Προστομαίό της οικοδομικής επιγραφής του Ερεχθείου.
 13. Ηρόδοτος, VIII 55: «ἔστιν ἐν τῇ Ἀκροπόλει ταῦτη Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος λεγομένου εἶναι νηός, ἐν τῷ ἐλαίῳ τε καὶ θάλασσα ἐνι, τὰ λόγος παρὰ Ἀθηναίων Ποσειδέ-

ωνά τε καὶ Ἀθηναίων ἐρίσαντας περὶ τῆς χώρας μαρτύρια θέσθαι».

14. Όπως για παράδειγμα πάνω από το σήμα των Υπερβορείων παρθένων στη Δήλο (Ηροδ. IV 34).
15. *Οδ.* η 81: δύνε δ' Ἐρεχθῆος πυκινὸν δόμον
Ιλ. Β 549: κάδ δ' ἐν Ἀθήνης εἶσεν, ἐφ' ἐνὶ πόνι νηῶ
Ηροδ. V 72: Ὡς ἀνέβη [ο Κλεομένης] εἰς τὴν Ἀκρόπολιν... ἦε ἐς το ἄδυτον τῆς θεοῦ ὡς προσερέων...
[στη συνέχεια η ἱερεία εμποδίζει τον βασιλέα Κλεομένη να εισέλθῃ στο ἄδυτον επειδὴ εἶναι Δωριεὺς και ὄχι Ἴωνας]
Πausanias, *Αἰττικά* 26, 5-6: Ἐστὶ δὲ καὶ οἶκημα ἐρέχθειον καλούμενον.
16. «Ἐσελθοῦσι δὲ εἰσι βωμοί... γραφαὶ δὲ ἐπὶ τῶν τοίχων... καὶ ...ὕδωρ ἐστὶν ἐνδον θαλάσσιον ἐν φρέατι».
17. R. Vallois *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos, jusqu'à l'éviction des Déliens (166 Av. J.-C)*, Paris 1944- (BEFAR 157), 30 κε. και ιδίως 152 κε.
18. Vitruvius, IV 8, 6: «Haec autem genera/propter usum sacrificiorum convertuntur».
19. Πρβλ. Μ. Korres, The History of the Acropolis Monuments, in R. Economakis (ed.), *Acropolis Restoration: the CCAM Interventions*, London 1994, 48. J.M. Paton et al., *The Erechtheum*, Cambridge 1927, 66-76, 223-224.
20. Για τα σχισμοειδή αυτά ανοίγματα, που παλαιότερα θεωρήθηκαν μεσαιωνικά, βλ. Α. Παπανικολάου, «Τα σχισμοειδούς μορφής ανοίγματα στο Ερέχθειο», *Αρχ. Δελτ.* 33 (1978), 191-197. Μ. Korres, Recent discoveries on the Acropolis, στο R. Economakis (ed.), *Acropolis Restoration: the CCAM Interventions*, London 1994, 178, Μ. Casanaki, F. Mallouchou, *The Acropolis at Athens: Conservation, Restoration and Research*, 1975-1983, Athens 1983, 92.
21. *Hesperia* 15, 1946, 93 κε.
22. Κλήμης Αλεξανδρείας, *Προτρεπτ.* 3, 45. Θεοδώρητος ο Κύρου, *Ελληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων* 8, 26.
23. Ερμήνευσε τη σύνταξη της πιο πάνω επιγραφής αλλά και δύο άλλων, μίας που αναφέρεται στο Εκατόμπεδο (*IG* I2 3, στίχος 10, «νό]τοθεν τὸ νεῶ, ἐντὸς τὸ Κ[εκροπιῶ]») και της επιγραφής της Κεκροπίδος φυλής, του 334/3 (Syll. 3 αρ. 519).
24. Πaus. *Κορινθιακά* 7, 2.